

УДК 37.08 (09) (477. 43/44) “XIX”
К 59

Олександр КОЗІЙ

ОСВІТА І ВИХОВАННЯ НА ПОДІЛЛІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

У статті розглядаються питання, пов'язані зі станом загальної освіти на Поділлі у першій половині XIX століття, а також характеризуються методи навчання та виховання різних верств населення. Автором досліджено способи пропагування польською шляхтою національно-визвольних ідей через освіту та виховання молодого покоління. Акцентується активізація російським урядом деполонізації і русифікації краю засобами навчальних закладів.

Ключові слова: *освіта, виховання, навчальний округ, Подільська губернія, селяни, шляхта.*

Важливість даної теми зумовлена тими змінами, які відбуваються сьогодні в Україні у системі освіти, тому що саме на цю галузь покладаються великі надії у зв'язку зі зростаючим значенням виховання молодого покоління, його активною участю в ідейних, наукових, соціальних та економічних трансформаціях.

Аналіз праць із цієї проблеми свідчить про відсутність дослідження у цьому напрямі саме сучасними українськими науковцями. Серед дослідників, які займалися вивченням окремих питань з історії освіти на Україні у вказаний період, треба згадати О.Левицького, М.Ярмаченка, Г.Марахова [1]; чимало цінного матеріалу можна почерпнути з творів І.Франка, П.Чубинського та В.Шульгіна [2].

Метою статті є вивчення стану і структури загальної освіти населення на Поділлі у першій половині XIX століття та дослідження методів навчання й виховання.

Загальна освіта населення в Україні у першій половині XIX століття здійснювалася у навчальних закладах (переважно у

школах), які були у складі навчальних округів. На чолі кожного округу стояв окремий попечитель (куратор). У вересні 1802 року в Російській імперії було створено Міністерство народної освіти, яке незабаром затвердило “Училищний статут” (січень 1803 року). Цим статутом визначалася структура управління всіма навчальними закладами, які поділялися за територіальним принципом на 4 категорії: 1) парафіяльні; 2) повітові; 3) губернські, або гімназії; 4) університети. Перші підпорядковувалися наглядачам повітових училищ, наглядачі – директорам гімназій, а передостанні – ректорам університетів. Крім того, існували школи духовенства (семінарії) і спеціалізовані (військові училища) [1, Марахов Г., 42].

На основі прийнятого у 1804 році статуту створювалися навчальні округи. Система освіти в Україні була поділена між двома навчальними округами – Харківським і Віленським. Останній охоплював Київську та Подільську губернії. Як правило, гімназії мали по шість класів. Повітові школи були трикласними. Діяли парафіяльні школи у Вінницькому, Брацлавському, Літинському і Могилівському повітах. В основному їх відвідували діти селян, ремісників. Тому там, крім письма, читання, арифметики та Закону Божого, давалися загальні відомості про землеробство і ремесла. Навчання здійснювалося польською мовою [1, Ярмаченко М., 130].

З часом деяким школам було надано статус гімназій. На Поділлі такі навчальні заклади з’явилися у Вінниці, Барі та чотирикласна – у Немирові. Більшість фінансувалися багатою шляхтою, поміщиками.

Попечителем Віленського навчального округу було призначено поляка А.Чарторийського, відомого як приятеля російського царя, його помічником – Тадеуша Чацького. За безпосередньою участю останнього було засновано багато повітових шкіл, гімназій – у Вінниці, Бару, Кам’янці, Немирові й Меджибожі – та 126 парафіяльних шкіл. У новостворених школах та гімназіях Чацький усіма засобами намагався підносити національний польський дух. Ось як писав про нього В. Шульгін у праці “Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838 – 1863)”: “...Граф Тадей Чацький польський магнат, якому можна приписати титул творця світської освіти у Південно-Західному краї. Не зважаючи на те,

що вся система освіти була направлена на колонізацію краю, ми не можемо не дивуватись його розуму, енергії тощо. Ще довго російський уряд боровся з наслідками діяльності Чацького” [2, Шульгин В., 1864, 29 – 30].

Після повстання 1830 – 1831 років система навчально-адміністративного управління освітою зазнала певних змін. Замість Віленського навчального округу для Подільської і Волинської губерній було створено Білоруський. З політичних міркувань царським урядом на Правобережній Україні було скасовано більшу частину гімназій і польських початкових шкіл. На їх базі створювалися церковні православні школи [1, Марахов Г., 44].

У 30 – 40-х роках ХІХ століття у Подільській губернії було відкрито низку нових навчальних закладів. Серед них – Вінницьку російську гімназію (1832 рік), яка пізніше була переведена до Білої Церкви (свого часу у ній навчався відомий польський історик і лікар Йосип-Антоній Ролле), дворянське повітове училище та однокласну парафіяльну школу в Махнівці, чоловічу класичну гімназію в Немирові, однокласне училище в Дяківцях Літинського повіту (1839 рік), казенне училище в Ольгополі, духовне училище в Тульчині та інші. Нових початкових шкіл у цей період майже не відкривали [3, 82, 321, 390, 470, 508, 690]. Натомість після повстання 1831 року на Правобережній Україні було закрито 245 нижчих і середніх навчальних закладів [1, Левицкий О., 422].

Отже, за період 1830 – 1855 років помітних зрушень у галузі народної освіти не відбулося. Кількість повітових шкіл залишилася майже незмінною, а початкових із 1841 до 1856 року збільшилася тільки на 64 в межах усієї країни [1, Ярмаченко М., 130].

Варто також зазначити, що після ліквідації Кирило-Мефодіївського товариства російський імператор наказав передати управління Київським навчальним округом під нагляд генерал-губернатора, тобто в підлеглість військового відомства. Відтоді майже 10 років у школах панували військово-поліцейські порядки, і тільки у 1856 році генерал-губернатор І. І. Васильчиков передав управління навчальним округом цивільному попечителю Н.Р.Рєбіндеру [1, Марахов Г., 46].

Новостворені чи зреформовані на російський зразок навчальні заклади у цей період мало що могли змінити в ополяченому Південно-Західному краї, на Поділлі зокрема. “Покладаючи на школу таке завдання як вигнання польського духу з приєднаних територій, – писав О. Левицький у праці “Из жизни учебных заведений Юго-Западного края в 1850-х гг.”, – уряд водночас підпорядкував її нагляду не тільки з боку навчального і адміністративного начальства, але й з боку місцевого дворянства (предводителів та почесних попечителів), ніби ігноруючи той факт, що ці почесні посади повсюдно в краю були у руках поляків. ... З однаковою завзятістю піклувався царський уряд про закріплення російського елемента в південно-західних губерніях і про належний престиж місцевого дворянства, яке на думку уряду, і в цьому краю, як і в усій Росії, було головною опорою престолу, “дармовими поліцейстерами” [1, Левицкий О., 422].

І все ж, незважаючи на дисциплінарні заходи в установах, навчальні заклади і далі випускали молодь, в основному з дрібної і середньої шляхти, котра не бажала вчитися та ледь навчилася говорити й писати російською мовою, але надійно берегла в собі всі шляхетські традиції, прищеплені ще в дитинстві сімейним вихованням. Саме ця молодь у певний час ставала зручним матеріалом для польського політичного руху [2, Чубинский П., 227]. Тим більше, що поляки в той час не втрачали надій на відновлення своїх позицій у навчальних закладах. Почасти їх спроби досягали успіху, як це було після відомого звернення подільських дворян до імператора у 1840 році. Тоді бажання поляків було вдоволене дозволом увести викладання польської мови в середніх навчальних закладах. Вчителі-поляки і далі залишалися ніби генераторами польського патріотичного духу серед учнівської молоді. У своїй педагогічній діяльності вони керувалися принципами пропаганди колонізаторських ідей та інтерпретації подій і фактів на свою користь.

Поряд з державною освітою зберігалось і відіграло значну роль приватне або домашнє виховання. Незважаючи на те, що російська влада вживала чимало заходів, щоб його обмежити, воно і далі справляло вплив на польську молодь. Уряд

намагався протидіяти цьому. Наприкінці 40-х років XIX століття значну кількість поляків – викладачів та вчителів Південно-Західного краю було вислано у Полтавську й Чернігівську губернії; особам польського походження припинили видавати свідоцтва на право приватного навчання. Це рішення, однак, не могло проконтролювати стану навчання у приватних помешканнях, настроїв і прав осіб, які проводили те навчання. “Домашні вихователі і виховательки, – писав В.Я. Шульгін у праці “Юго-Западный край под управлением Д.Г.Бибикова (1838 – 1853)”, – були сповна гідними своїх керівників-ксьондзів, і цілком виправдали сподівання і мрії Чарторийського. Тільки-но дитина починала усвідомлювати себе, як її одразу ж лякали москалем, потім вчили виколювати очі на портретах росіян і т.п. Разом з цим не забували розвивати в дітях, прилаштовуючись до їх віку, думки і мрії воскресити цю багатостраждальну мученицю-вітчизну” [2, Шульгін В., 1879, 29].

Здебільшого, звісно, домашнє виховання практикувалося у багатих сім'ях. Заможна шляхта виховувала дітей удома, оточувала їх гувернерами й гувернантками (переважно з іноземців). Виховуючись удома, молоде покоління цілком наповнювалось ідеями і поглядами старшого, чим і пояснювалася та сила польських традицій, яка постійно передавалася з покоління у покоління. Виховання було аристократичне: манери, знання етикету, французької мови, музики, танців, короткої військової історії Польщі і набожність складали програму цього виховання [2, Чубинский П., 240].

Про результати домашньої освіти висловлювався в одній із праць І.Я.Франко, відзначивши, що “реального знання майже не давано” [Франко І., 213]. З цим можемо погодитись, оскільки, як писав у спогадах Т. Бобровський, “вибір вчителя для навчання був не легкий, бо й не було з чого так дуже вибирати. До того ж нерідко при виборі панувала велика недбалість” [5, 95].

Крім того, паничі з молодих років мали брати участь у мисливських полюваннях, які проводились із неабиякою врочистістю. Ці ж панки з батьками відправлялися на т.зв. контракти, ярмарки, редути (види зібрань для ділових контактів та розваг), які відігравали велику роль у житті шляхти. Варто згадати і про “паничівський” ідеал жінки. Передовсім, звісно,

зверталась увага на зовнішність, а саме одяг, потім – манери і грація, далі необхідними були меланхолійний настрій або ж непідробна веселість, побожність і деяке знайомство з польською белетристикою та історією польських королів; при цьому вона повинна була бути патріоткою. Музика – необхідна умова. Пані і панночки зобов'язані були піклуватись про білизну і ніжність своїх рук. Пухленька і біленька ручка говорила про вірну ознаку аристократичного походження. З домашніх занять для панночок допускалися простіші, наприклад, готування чаю, в'язання, вишивання і т.п. [2, Чубинський П., 242].

З усіх верств населення Подільської губернії поміщицький клас вважався найбільш освіченим. Проте, як писав в одному з донесень подільський губернатор у 1841 році, “лише поміщики можуть назватись класом освіченим, але більш поверхнево, ніж по суті” [I, 26]. Водночас великі поміщики приділяли певну увагу освітянським проблемам. 16 квітня 1838 року в м. Немирові Брацлавського повіту Подільської губернії замість колишнього повітового дворянського училища було дозволено заснувати гімназію, з віднесенням витрат на ім'я графа Болеслава Потоцького і частково державною допомогою [4, 307]. Сам Б.Потоцький був занесений у т.зв. формулярні списки тих, що були на службі у Київському навчальному окрузі [III, 43]. Ось як писав про нього у спогадах Т.Бобровський: “Залишаючи на боці його прив'язання до францужчини, в якій був вихований, його честолюбність та замилювання в двірських гонорах, за якими вгонив увесь вік, у приватному житті це був чоловік чесний і справедливий, часто щедрий і почувався до того, що великий маєток та ім'я зобов'язували до певних послуг суспільності. Своїм коштом заснував гімназію в Немирові, де були до того тільки чотирикласова школа, і чотирикласову школу в Богополі й своїм коштом утримував у цих школах багато вбогої молоді і навіть немало з неї посилав на навчання в університети” [5, 253]. Окрім того, в липні 1847 року Б.Потоцький у своєму маєтку в м. Немирів відкрив за свій рахунок дитячий притулок на 50 селянських дітей [IV, 1]. 5 червня 1851 року граф був затверджений почесним попечителем Немирівської гімназії на невизначений час, і посада ця була незалежною від вибору дворянства доти, доки він її

обіймав [4, 383]. 16 січня 1854 року Б.Потоцький за особливі заслуги, зокрема на ниві освіти, спеціальним наказом міністра народної освіти був обраний у “церемоніймейстери Височайшого двору”, тобто отримав черговий ранг в ієрархії державної служби [II, 1].

Окрім Б.Потоцького, варто згадати й графа К.Пшезджецького, який був почесним попечителем училищ Летичівського і Проскурівського повітів. Володіючи значними маєтками на Поділлі, він чимало зусиль докладав для піднесення освіти у вищезгаданих повітах, за що й був зведений у ранг “дійсного статського радника”, а отже, піднесений на один із вищих ступенів у тогочасній російській державній службі [III, 9 – 11].

Крім офіційного державного й домашнього виховання та освіти, існувало нелегальне навчання. Це т. зв. таємні школи, де навчалися лише польською мовою, і відкривалися вони в основному римо-католицьким духовенством. Про це свідчать рапорти начальників земських поліцій Подільському губернаторові та листування останнього з вищим начальством, наприклад: “... у селі Виличин Могилівського повіту заведено при поміщицькому дворі училище на польській мові, де навчаються православні хлопчики, і в приписаному до Ялтушковської парафії селі Бригідовці також утворено католицьке училище з православних і католицьких дітей... учителі народних училищ Тивровського (Винницького повіту), Харпачковського і Теплицького (Гайсинського повіту) ... доносять мені (попечителю Київського навчального округу – О.К.), що в тих місцевостях, у котрих знаходяться їх училища, займаються навчанням і заснували школи особи польського походження, а саме: в Тиврові ксьондз Маяковський для навчання дівчат найняв дворянку Ставську, а навчання хлопців довірив органісту Гарачу, який діє пропагандистськи, таємно переконує, щоби католики не віддавали своїх дітей в народні училища і ганить на сповіді тих учнів, які навчаються в російських училищах. ... в Голованівську існує приватна школа, в котрій навчаються діти різних осіб польського походження; навчанням займається дворянин Яблонський на підставі

свідоцтва Немирівської гімназії, котре не дає права на навчання дітей...” [V, 8,9].

Усе це, звісно, викликало занепокоєння російської адміністрації, тому представники влади тут же видавали розпорядження про заборону і закриття шкіл подібного типу. “У жодному разі, – йшлося в одному з таких розпоряджень начальнику Кам’янецької Земської поліції, – не допускати запровадження поміщиками та іншими особами польського походження, а також католицьким духовенством шкіл для навчання сільського населення грамоти без дозволу, пильно стежити за тим, щоби поляки не нав’язували зловмисних понять і переконань про нібито польську народність тутешнього краю, і про вигадане благополуччя країни під тимчасовим владарюванням Польщі... прошу зробити зі свого боку розпорядження про негайне закриття зазначених училищ” [VI, 30].

Отже, у школах, училищах, організованих таємно, проводилася свідомо пропаганда всього польського. До того ж деякі, зокрема, приватні школи надавали практичну допомогу політичним рухам. Так, наприклад, коли почало свою діяльність товариство “Співдружність польського народу” (1835 рік), особливу активність у допомозі цьому товариству проявили учні приватного пансіону Ф.Жирардота у Вінниці. Учениця Е.Михальська була однією з найближчих помічниць Ш. Конарського. Вона пропагувала його ідеї та виконувала різні доручення останнього. У Вінниці місцева влада знайшла “Моральний катехізіс”, складений Жирардотом, у якому проголошувалася необхідність утвердження республіканської форми державного правління. Сам Жирардот зазнав переслідування, був звільнений з роботи і висланий за кордон [1, Марахов Г., 45].

І хоча треба відзначити, що в часи генерал-губернатора І.І.Васильчикова (1853 – 1863 рр.) відбувалося певне пом’якшення в російсько-польських стосунках, усе ж недовіра та підозра царського уряду до всього неросійського проявлялася у всі часи існування імперії.

Отже, у першій половині ХІХ століття на Правобережній Україні ситуація у загальній освіті зазнавала відповідних змін і характеризувалася посиленням російського впливу. По суті,

царський уряд, особливо після польського повстання 1831 року, розпочав методичну деполонізацію та русифікацію краю з активним залученням і використанням освітянських ресурсів. Однак, незважаючи на складні політичні умови, польська шляхта енергійно ініціювала, підтримувала й пропагувала патріотичні, національно-визвольні ідеї через освіту та виховання молодого покоління.

Перспективним напрямом поглибленого вивчення даної теми може бути дослідження протестних (проти аристократизму, французоманії, світських манер) форм (т. зв. “балагульщина”) молодіжного етикету, які існували в польському суспільстві першої половини ХІХ століття.

Джерела та література

I. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі ЦДІА України у Києві). – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 3623.

II. ЦДІА України у Києві. – Ф. 442. – Оп. 20. – Спр. 62.

III. ЦДІА України у Києві. – Ф. 707. – Оп. 6. – Спр. 181.

IV. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХО). – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 122.

V. ДАХО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 4281.

VI. ДАХО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 3328.

1. Див: Левицкий О. И. Из жизни учебных заведений Юго-Западного края в 1850-х гг. // Киевская старина. – 1906. – № 3; Развитие народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок ХХ століття): Нариси // Відп. ред. Ярмаченко М. Д. – К.: Радянська школа, 1991. – 384 с.; Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 50 – 60-ые гг. XIX века. – К.: Вища школа, 1981. – 160 с.

2. Див: Франко І. Я. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в ХІХ столітті // Зібрання творів. – К., 1986. – Т. 47.; Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. Материалы и исследования собранные П.П.Чубинским. – СПб., 1872. – Т. 7; Шульгин В. Юго-Западный край под управлением Д.Г.Бибикова (1838 – 1853) // Древняя и новая Россия. – СПб., 1879. – № 5. – С. 5 – 32; Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838 – 1863). – К., 1864. – 254 с.

3. Історія міст і сіл УРСР. У 26-ти т. Вінницька область. – К.: Наук. думка. – 1971.

4. Полное Собрание Законов Российской Империи. – СПб., 1839. – Т. 13, отд. 1.

5. Bobrowski T. Pamiętnik mego życia. – Lwów: B.w. – 1909. – Т. 1. – 640 s.

Козий Александр. Образование и воспитание на Подолье в первой половине XIX века. В статье рассматриваются вопросы, связанные с состоянием общего образования на Подолье в первой половине XIX века, а также характеризуются методы учебы и воспитания разных слоев населения. Автором исследованы методы пропагандирования польской шляхтой национально-освободительных идей через образование и воспитание молодого поколения. Акцентируется активизация российским правительством деполонизации и русификации края средствами учебных заведений.

Ключевые слова: образование, воспитание, учебный округ, Подольская губерния, крестьяне, шляхта.

Koziy Oleksandr. Education and upbringing in Podillya in the first half of the XIXth century. Questions connected with the state of universal education in Podillya in the first half of the XIXth century are examined in the article, and also the methods of studies and upbringing among the different sections of the population are characterized here. The methods of propaganda of national liberation ideas of Polish gentry are investigated through education and upbringing of young generation. The author points out intensification of the Russian government in the direction of depolonization and russification of the land by means of educational establishments.

Key words: education, upbringing, educational district, the Podilskyi region, peasants, gentry.